

Юлія ГОЛОВКО (Запоріжжя)

**ПРОЕКТИ ТА ЗАПИСКИ З ФОНДУ ВОРОНЦОВИХ
РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

Остання чверть ХVІІІ ст. стала визначальним етапом для розвитку південноукраїнської торгівлі: у процесі просування кордонів Російської імперії до Чорного моря відбувалася не тільки трансформація вже налагоджених торгових шляхів та зв'язків півдня, але й формування нової торгової інфраструктури – заснування нових міст та портів, влаштування нових шляхів, створення нової мережі митних та карантинних установ і т. д. Все це супроводжувалося появою численних проектів та записок щодо розвитку південної торгівлі, частина з яких зберігається у сучасному фонді 1261 “Воронцови” Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). Даний фонд був сформований з господарських, службових та особистих документів членів роду Воронцових за 1710–1916 рр., у тому числі службових матеріалів Олександра Романовича Воронцова, який у 1773–1794 рр. був президентом Державної Комерц-колегії та членом Комісії про комерцію у 1774–1793 рр. і за посадою займався питаннями чорноморської торгівлі.

Проекти та записки щодо розвитку торгівлі та торгового судноплавства не часто залучаються до наукових досліджень, що, у першу чергу, пов'язане зі специфікою самих джерел – такі документи можуть не мати підписів та датування, зберігатися у вигляді чернеток, копій або додатків до відсутніх документів, або навіть у вигляді частин чи витягів з документів, що значно ускладнює аналіз їхнього змісту та встановлення подальшої долі проектів. Однак проекти та записки з фонду Воронцових використовувалися в окремих дослідженнях, серед яких слід згадати публікацію С. Я. Борового щодо зовнішньоторговельних операцій Франції на Чорному морі в останній третині ХVІІІ – на початку ХІХ ст.¹ У статті серед багатьох інших документів характеризуються три записки з фонду Воронцових, які, на думку С. Я. Борового, заслуговують на увагу дослідників, але не були залучені до наукового обігу. Не можемо не погодитися з висновком автора щодо очевидної зацікавленості Франції у підтримці торгівлі через чорноморські порти, адже саме про це свідчить зміст проаналізованих записок². На проекти щодо розвитку

¹ Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети ХVІІІ – начале ХХ в. // Французский ежегодник: Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М., 1962. – С. 496–506.

² Там само. – С. 498.

чорноморської торгівлі з фонду Воронцових у РДАДА звертала увагу у своїй публікації І. С. Шаркова, хоча сама стаття присвячена більш широкому питанню³. Проаналізований у статті проект був виявлений в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук, але його авторство (ймовірно, Варфоломій Галера) було встановлене за супровідними документами з фонду Воронцових РДАДА⁴. Дослідниця відзначила, що даний проект користувався неабиякою увагою, про що свідчить наявність виписок з нього. У статті проаналізовані ще два проекти з фонду 1261, які об'єднані в одну справу – “Лист російського міністра в Неаполі О. К. Розумовського М. І. Паніну про торгівлю між Неаполітанським королівством та країнами Західної Європи та про можливі предмети його торгівлі з Росією”, саме до листа й додавалися копії записок⁵. Записки належали лорду Джону Френсісу Едуарду Актону та абату Фердинандо Галіані й були датовані 1783 роком. У цілому, записки підкреслювали вигідність російсько-італійської торгівлі, у тому числі через Чорне море, і особливо – за відсутності посередників у особі англійців та голландців⁶.

Вочевидь, проекти та записки з фонду Воронцових потребують подальшого ретельного вивчення. Ця розвідка присвячена виявленим у фонді Воронцових РДАДА запискам та проектам, які безпосередньо стосуються розвитку зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. Подібних справ з проектами, записками, доповідями, листами і т. д. у фонді 1261 “Воронцови” було виявлено 18 і датуються вони останньою чвертю XVIII – початком XIX ст.

Серед виявлених у названому фонді проектів та записок на окрему увагу заслуговує складений невідомим купцем документ щодо важливості розвитку чорноморської торгівлі. Сама записка не має датування та підпису, у заголовку справи автора названо “певним купцем” і зазначено дату – після 1774 р., що підтверджується змістом самого документа⁷. Записка має форму роздумів з приводу перспектив розвитку чорноморської торгівлі в умовах дії Кючук-Кайнарджійського мирного договору. Автор записок наголошує на двох обставинах, які можуть сприяти успіху чорноморської торгівлі: по-перше, торгові шляхи через Азовське та Чорне моря значно коротші за північні, що обіцяє зменшення витрат на транспортування російських товарів та збільшення обсягів експорту; по-друге, навігація в Чорному та Середземному морі має практично постійний характер і менше залежить від кліматичних та погодних обставин, що, у свою чергу, дозволить економити витрати на фрахт та інші перевезення⁸.

³ Шаркова І. С. Русские и итальянские записки об установлении прямых торговых связей между Россией и Италией в последней трети XVIII века: (По материалам Архива Воронцовых) // *Вспомогательные исторические дисциплины*. – Ленинград, 1976. – Вып. 7. – С. 302–319.

⁴ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 746. – Арк. 1–1 зв.; Шаркова І. С. Русские и итальянские записки... – С. 305.

⁵ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 1.

⁶ Шаркова І. С. Русские и итальянские записки... – С. 314.

⁷ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 824. – Арк. 1.

⁸ Там само. – Арк. 1зв.

Стосовно товарів, експорт яких Чорним морем уявлявся авторіві роздумів найбільш перспективним, першою було згадано пшеницю, а також в цілому зерно та борошно. Експорт зерна, на думку купця, мав привести до зростання вартості землі та кількості населення в тих регіонах Російської імперії, з яких воно і буде вивозитися, у тому числі з України та Польщі⁹. Другим перспективним експортним товаром було названо деревину – сосновий та дубовий ліс як для побутових потреб (для бочок), так і для кораблебудування. Решта товарів – юхта, віск, мед, ікра, полотно, хутро, коноплі, канати, залізо – зацікавить голландців та інші “працелюбні народи”, які змушені перевозити згадувані товари з північних портів до Середземномор’я, через що вартість цих товарів значно зростала. Розвиток чорноморської торгівлі міг змінити цей напрямок торгівлі і привернути увагу європейських торговців до Чорного моря та збільшити прибутки російського купецтва. Особливо корисним для цього було б узгодження різновидів та властивостей продукції російських металургійних заводів з продукцією шведської металургії¹⁰. Крім того, важливою статтею російського експорту, з точки зору автора записок, могла б стати сушена риба – за умови належного розвитку цього виробництва та чорноморської торгівлі даний товар міг би скласти гідну конкуренцію аналогічній продукції середземноморських країн¹¹.

Третя частина записок присвячена заходам для розвитку власне чорноморської торгівлі, і серед першочергових – державна підтримка всіх бажаючих займатися торгівлею в Керчі та Кінбурні, надання різноманітних пільг, контроль за діяльністю портових митниць і т. д. – все це привернуло б увагу не тільки російського, а й іноземного купецтва, у тому числі торгового флоту, що, у свою чергу, зменшило б розмір фрахту в Керчі та Кінбурні¹². Іншим важливим заходом для розвитку чорноморської торгівлі було названо розвиток російського суднобудування та судноплавства: пропонувалося дозволити вільно будувати торгові судна та підтримувати російських підданих, які бажали служити в торговому флоті. Крім того, розвитку російської чорноморської торгівлі значно сприяло б призначення торгових агентів до найбільших портів Середземномор’я, які б не тільки підтримували на місцях російське купецтво, а й знаходили б нові способи розширення торгівлі та примноження державних прибутків Російської імперії¹³.

Більша частина виявлених проектів та записок стосовно розвитку зовнішньої торгівлі у фондї Воронцових датується 1780-ми роками. Так, у справі 1645 міститься доповідь Комісії з комерції імператриці Катерині II стосовно проекту розвитку торгівлі з Туреччиною, поданого російським посланником при Порті Оттоманській О. С. Стахієвим, який обіймав цю посаду в 1776–1781 рр.¹⁴. Документ – власне, доповідь Комісії – не датований і не має

⁹ Там само. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 2зв.

¹¹ Там само. – Арк. 3.

¹² Там само. – Арк. 5.

¹³ Там само. – Арк. 6.

¹⁴ *Теплов В.* Русские представители в Царьграде. 1496–1891: Исторический очерк. – СПб., 1891. – С. 72.

підписів, але, судячи з інших матеріалів, проект О. С. Стахієва був створений наприкінці 1779 – на початку 1780 рр., а подальший розгляд проекту в комісії документувався вже липнем 1780 р.¹⁵ Крім того, зміст самої доповіді дозволяє датувати її 1780 р.¹⁶ Доповідь Комісії містить не просто переказ проекту посланника О. С. Стахієва, а й коментарі членів Комісії з приводу перспектив та доцільності реалізації тих чи інших пропозицій. Більша частина висловлених посланником пропозицій стосувалася укладання комерційного трактату з Туреччиною, а саме узгодження позицій російської та турецької сторони по кожному окремому пункту з урахуванням змісту чинного російсько-турецького мирного договору, торгових договорів з європейськими країнами та внутрішнього законодавства обох держав¹⁷.

Друга частина доповіді стосується безпосередньо розвитку чорноморської торгівлі та створення належної торгової інфраструктури на півдні України. На розгляд імператриці Комісія з комерції запропонувала 6 пунктів, кожний з яких, на думку членів Комісії, заслуговував окремої уваги і плану дій: 1. Заохочувати іноземців переселятися до Херсона або Таганрога та залучатися до торгівлі в Чорному та Середземному морях. 2. Запровадити в Новоросійській губернії комерційну контору з виборних купців для вирішення суперечок та конфліктів між місцевим купецтвом. 3. Побудувати приміщення для зберігання товарів та запровадити бракування товарів. 4. Збудувати карантинні будинки та лікарні для попередження поширення морвиці. 5. Створити контору для страхування суден, які ходять у Чорному морі. 6. Оголосити Керченський та Єнікальський порти вільними, звільнити привезені з Криму та Кубані товари від мита, якщо їх привезено для місцевого вжитку¹⁸.

Безпосередньо посланник О. С. Стахієв для розвитку чорноморської торгівлі пропонував таке: 1. Туреччина потребувала значної кількості заліза та виробів з нього, а російське залізо значно вигравало в ціні, але програвало у якості та відповідності запитам турецьких покупців, саме тому турки віддавали перевагу дорожчому залізу зі Швеції – О. С. Стахієв підкреслював зацікавленість турецької сторони в отриманні дешевшого російського заліза та залізних виробів і пропонував Берг-колегії та російським металургійним заводам врахувати досвід Швеції та вимоги турків, щоб успішніше конкурувати на цьому ринку. 2. Посланник звертав увагу на численні скарги шкіперів на хабарництво митників у російських чорноморських митницях, а також відзначав негативні наслідки втручання міської влади у справи щодо торгівлі та судноплавства. 3. О. С. Стахієв наполягав на необхідності запровадити в усіх чорноморських портах бракування товарів, особливо конопель, канатів та продоволя за для підтримки довіри до російської торгівлі за кордоном¹⁹.

¹⁵ РДАДА. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 129–136; Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 312. – Арк. 97–109.

¹⁶ Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1645. – Арк. 23в.

¹⁷ Там само. – Арк. 15–22.

¹⁸ Там само. – Арк. 23.

¹⁹ Там само. – Арк. 26.

Остання частина доповіді Комісії стосується відповідей на запити іноземного купця, який торгував у Константинополі, щодо організації чорноморської торгівлі російською стороною – інтерес австрійського купця Аренса та його французьких та італійських компаньйонів був викликаний бажанням заснувати власну торгівлю в чорноморських портах Російської імперії. Запити австрійського купця та відповіді Комісії з комерції були оформлені у вигляді таблиці, яка додавалася до самої доповіді. Іноземне купецтво цікавилось таким: 1. Чи можуть іноземні купці мати в російських чорноморських портах своїх комісіонерів і чи будуть вони мати рівні з російськими підданими права у торгівлі. 2. Чи потрібно комісіонерам записуватися у російське підданство або купецтво того міста, де вони будуть мешкати і торгувати. 3. Чи можуть комісіонери, записані у російське купецтво, з часом виїхати на батьківщину. 4. Чи може держава гарантувати комісіонерам вирішення можливих конфліктів та суперечок з торгових питань у відповідності до законодавства так само, як російським підданим. 5. Чи можуть комісіонери іноземних купців торгувати в інших містах і на яких правах. 6. Чи можуть шкіпери іноземної компанії записатися у міщанство російського чорноморського міста, купувати судна і на них ходити під російським прапором, але з іноземною командою. 7. Чи дадуть належні документи для проїзду до чорноморських портів посланців іноземної торгової компанії для з'ясування умов торгівлі. 8. Чи можна на російських суднах вільно і без сплати мита перевозити з Константинополя до Франції та Італії хліб, коноплі, залізо, ікру, шкіри та інші російські товари²⁰. Поставлені питання свідчать про зацікавленість іноземного купецтва, у першу чергу, в російських товарах та можливості їх отримувати без посередництва власне російського купецтва.

У фонді Воронцових РДАДА було виявлено недатований переклад листа князя В. А. Кауниц-Рітберга невстановленому адресатові, ймовірно австрійському послу в Санкт-Петербурзі. За змістом самого листа документ можна датувати початком 1780-х рр. (автор згадує “нещодавно запроваджену з Петербурга через Херсон до Константинополя пошту”²¹, указ про відкриття якої був виданий 14 квітня 1781 р.²²). Автор повідомляє про відправлення до Херсона – Дунаєм та Чорним морем – судна з товарами (опис товарів додавався до листа, але не був долучений до перекладу) для з'ясування попиту на австрійські товари та наявні російські товари. Також у листі йдеться про торговельну діяльність такого собі Тота Віллесговена в місті Херсоні та перспективи австрійсько-російської торгівлі в цілому. Згадуваний купець мав намір вирушити зі своїми товарами до Херсона, і В. А. Кауниц-Рітберг пропонував всіляко підтримати Т. Віллесговена в цьому починанні. Особливо рекомендувалося звернути увагу на визначення імпортних вин у російському тарифі, де не розділялися токайське та інші угорські вина, які, як підкреслював

²⁰ Там само. – Арк. 30–31.

²¹ Там само. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 1зв.

²² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 109–110.

автор листа, принципово різнилися в ціні та якості, відповідно до чого для цих вин мали б бути різні митні ставки. В. А. Кауніц-Рітберг сподівався, що таке положення в російському митному тарифі буде визнано помилковим і розраховував на виправлення ситуації ще до прибуття до Херсона згаданого австрійського купця Т. Віллесговена із значним вантажем угорського ординарного вина²³.

Ще одна записка, виявлена у фонді Воронцових, також не має власної назви, датування та підпису. Згідно з архівним описом документ датований 1780-ми рр., що в цілому відповідає змісту записки, і найменованій згідно із власноручним написом О. Р. Воронцова: “Шмегдерів меморіал про море Чорноморське”. Записка написана французькою мовою і містить міркування з приводу розвитку чорноморської торгівлі, а саме херсонської й таганрозької, що дає змогу уточнити датування документа і віднести його до початку 1780-х рр. Також можна припустити, що автором записки був європейський купець – ймовірно австрієць або німець, який планував брати безпосередню участь у розвитку чорноморської торгівлі. Автор записки відзначав переваги Херсонського порту, зокрема перед Таганрозьким та Єнікальським, у торгівлі продовольством з Константинополем, Левантом, Францією та Італією²⁴. Серед важливих для експорту з Росії продуктів автор записок називав солону та сушену рибу, ікру, масло, солону баранину та яловичину, а також усі сорти льняної матерії, полотна з конопель, залізо, свічки і т. д. Усе це могло створити цілий новий напрямок торгівлі, оскільки більшість цих товарів мали постійний попит. З іншого боку, збільшення експорту, наприклад, солоного м’яса сприяло б розвитку скотарства та агрономії.

Автор записки відзначив також перспективи розвитку торгових зв’язків між австрійськими землями та азовсько-чорноморськими портами, оскільки перевезення товарів Дунаєм та Чорним морем не тільки спрощувало саму доставку, а й здешевлювало товари, які поставлялися до внутрішніх губерній Російської імперії сухопутними шляхами через Санкт-Петербург, Данциг, Лейпциг та Братиславу. Більше того, австрійські товари, наприклад, сукна, могли з успіхом замінити аналогічні товари, вироблені в інших європейських країнах, але дорожчі за австрійські, та й доставляти австрійські товари було дешевше²⁵. Крім того, автор записки викладав пропозиції щодо ефективної та прибуткової організації торгового судноплавства, що дало б змогу зменшити кількість порожніх рейсів і забезпечити стабільні поставки таких товарів, як цукор, індиго, кошениль і т. д. Окремо приділялася увага експорту до Росії сінокісних кіс з австрійської Штирії – вони користувалися постійним попитом і завезення їх саме до Херсона та Таганрога дозволило б легше доставляти цей товар до Кавказу та Криму²⁶. Крім того, у постійних поставках хутра, воску, шкір з південних губерній Російської імперії була зацікавлена Німеччина: сухопутний шлях цих товарів проходив через Київ, Братиславу

²³ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 4. – Спр. 97. – Арк. 2.

²⁴ Там само. – Спр. 834. – Арк. 1–1зв.

²⁵ Там само. – Арк. 2зв.

²⁶ Там само. – Арк. 3.

та Лейпциг, а перевезення Дунаєм було б простішим і дешевшим, також сприяло б вивозу мила, свічок, сала, ікри, канатів, вітрильного полотна, реченню, чаю, вовни і т. п. Розвиток херсонської торгівлі й торгової інфраструктури південного регіону вимагав залучення шанованих за кордоном купців та вкладення значних коштів, у тому числі й через практику передоплати поставки російських товарів²⁷. Автор записки наголошує на необхідності залучати до розвитку херсонської торгівлі саме російські кошти, не виключаючи істотної частини і європейського внеску, у тому числі й власного: він планував створення торгового дому разом з російськими купцями, але останні не поспішали долучатися до розвитку чорноморської торгівлі, тому дописувач був змушений змінити свої плани – або повністю припинити торгівельну діяльність на півдні, або звертатися за наданням державних коштів²⁸. На жаль, подальшу долю даної записки простежити за виявленими документами не вдалося.

Наступний документ, виявлений у фонді Воронцових, має назву “*Suite des observations relatives au commerce de la ville de Kherson*” і не містить ані дати, ані підпису, ані адресування чи звернення (власне, сама справа 936 “Замітки щодо торгівлі міста Херсона” датована другою половиною XVIII ст.) – за змістом заміток їх можна датувати серединою 1780-х рр., а точніше 1784–1785 рр., і тут ми маємо погодитися із датуванням, запропонованим С. Я. Боровим²⁹. Зміст документа дозволяє припустити, що його автор скоріше за все перебував на російській службі або мешкав у Російській імперії. У записці він складав звіт про власну подорож до Польщі та спостереження щодо розвитку торгівлі. С. Я. Боровой у згадуваній раніше статті автором даних заміток називав французького купця Антуана³⁰. Автор документа звернув увагу на труднощі, які супроводжували доставку польських товарів через російсько-польський митний кордон до Херсона в 1783 р., особливо в порівнянні з умовами торгівлі через Очаків та Галац³¹. У замітках також викладено пропозиції автора щодо розвитку торгового судноплавства та ярмаркової торгівлі на півдні України, експорту кримської солі, необхідної державної допомоги в захисті торгових компаній, транзитної азійсько-європейської торгівлі через Херсон³².

Справа 624 з фонду Воронцових є додатком до невідомої реляції 1784 р., який був відокремлений від іншої справи – про це свідчить наявність попередньої пагінації, яка відчутно не збігається з існуючою. Додаток, точніше його копія, має назву “*Reflexions sur le commerce exterieur de la Russie*” (“Роздуми про зовнішню торгівлю Росії”), яка на другому аркуші документа доповнюється ще поясненням – “або переваги, які може здобути Росія з торгівлі чорноморської, левантійської та середземноморської”³³. Власної дати

²⁷ Там само. – Арк. 3зв.

²⁸ Там само. – Арк. 4зв.

²⁹ Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции... – С. 498.

³⁰ Там само. – С. 497.

³¹ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 936. – Арк. 1.

³² Там само. – Арк. 1–3.

³³ Там само. – Спр. 624. – Арк. 1.

та підпису документ не має. У цілому документ можна назвати проектом, оскільки містить він не тільки власне опис торгівлі та роздуми з цього приводу, а й пропозиції щодо її поліпшення. У першу чергу звертається увага на переваги чорноморської торгівлі перед торгівлею Північним морем та можливість таким чином замінити товари, які постачали з Америки до Європи. Автор проаналізував торгові договори та стан торгового судноплавства чорноморських і середземноморських країн, розвиток російсько-голландської торгівлі. Значну увагу вже традиційно було приділено Херсонському порту як найбільш перспективному та безпечному для торгівлі з Францією. Для прийому чорноморських товарів найзручнішими були визначені порти Марселя та Тулона, наприклад, для отримання українського тютюну. Для поліпшення середземноморської російсько-французької торгівлі автор “Роздумів” пропонував узгодити одиниці міри та ваги товарів, у першу чергу, зернових та вина, у зв’язку з чим до даного додатку додавалися ще додатки – таблиці з одиницями вимірювання зерна та вина у різних портах Середземного, Чорного й Балтійського портів, курсу російської та французької валюти в різних портах, а також переліки потенційних товарів³⁴. Таблиця російських товарів для експорту містила одиниці вимірювання та призначення товарів – для мореплавців чи для продажу; для продажу передбачалися полотна, конопля, льон, поташ, віск, риб’ячий клей, свинина, шкіри, український тютюн і т. д. Таблиця французьких товарів для вивозу до Балтики та Чорного моря пропонувала вина, сухі фрукти, парфумерію, оцет, цукор, каву, какао, сукна та різні матерії, галантерейні вироби і т. д.³⁵

Безпосередній стосунок до розвитку торгівлі має й торгове судноплавство, проекти щодо розвитку якого також представлені у фонді Воронцових. Так, маємо справу 830 “Записка про торгове судноплавство на Чорному морі”, яка датована другою половиною 1780-х рр. (С. Я. Боровой датував документ 1787 роком³⁶). Сам документ підпису та власного датування не має, так само не містить звернення або зв’язку з якимось іншим документом, хоча наявність старої пагінації, суттєво відмінної від нової, свідчить про колишню приналежність проекту до значно більшої справи. Сам проект називається “Memoire touchant la navigation marchande sur le Mer Noire”, і, судячи зі вступної частини документа, він може бути датований другою половиною 1770-х – початком 1780-х років, оскільки мова йде про отримання Російською імперією певних економічних та політичних переваг у результаті вдалого завершення війни з Туреччиною, але, з іншого боку, не згадується Крим як частина імперії, а лише 2 фортеці на території півострова, що відповідає умовам Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. У записці відзначаються перспективи участі у чорноморській торгівлі регіонів Російської імперії, які мали можливості прямого постачання надлишків місцевого виробництва до портів Чорного моря, а саме до Кінбурнських складів, тобто зі Смоленщини, Київщини, Придніпров’я, Воронежа, Білгорода, Бахмута та

³⁴ Там само. – Арк. 11.

³⁵ Там само. – Арк. 18–19зв.

³⁶ Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции... – С. 498.

ін.³⁷. Серед потенційних товарів чорноморського експорту знову ж таки згадується пшениця, віск, шкіри, коноплі, український тютюн, відправка яких до Італії, Іспанії, Франції та різних середземноморських і левантійських портів може принести значні прибутки³⁸. Окрема увага приділена дніпровському судноплавству: автор “Роздумів” відзначає, що перешкоджають його розвитку не тільки дніпровські пороги, але й ненадійність Кінбурнського порту та сусідство з турецьким Очаковом. Автор аналізує можливості транспортування товарів з Таганрога до Керчі суднами полегшеної конструкції і наводить у приклад галіоти, побудовані під керівництвом віце-адмірала Олексія Наумовича Синявіна (l’amiral Siniavin) (командувач Азовської флотилії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.), причому побудовані вони були “минулого року”³⁹. У “Роздумах” розглядаються можливості розвитку Керчі та Єнікале як торгових та портових міст, а також організації їхньої оборони від турків, у тому числі, за допомогою флоту⁴⁰.

Один із проектів у фонді Воронцових РДАДА (справа під назвою “Про торгівлю Росії по Чорному та Середземному морях (торгівля з Мальтою, записка підполковника Гарві)”) датується згідно з заголовком 1792 роком, хоча через згасання частини тексту єдина виявлена у тексті авторська дата читається лише частково – “15 жовтня 179...”. Таким чином було датоване звернення автора до імператриці, яке передує самому тексту проекту. Підпис під зверненням також читається тільки частково: документ був складений у Санкт-Петербурзі і підписав його підполковник Антуан О’Хара⁴¹. Встановити рік складання проекту здається можливим завдяки виявленню іншої справи, яка безпосередньо стосувалася даного документа. Проект підполковника О’Хара щодо заснування на Мальті факторії для розвитку чорноморської та середземноморської торгівлі розглядався в Державній Комерц-колегії, про що свідчить виявлене у фонді власне Комерц-колегії листування з цього приводу: у січні 1797 р. проект був представлений віце-канцлером князем О. Б. Куракінін на розгляд президента Комерц-колегії П. О. Соймонова, який у свою чергу запропонував проект для розгляду колегії. Документ було відправлено для перекладу, хоча розгляд проекту в Комерц-колегії так і не почався, оскільки віце-канцлер з нез’ясованих причин відізав даний проект з Комерц-колегії⁴². Вочевидь, документ був складений у жовтні 1796 р. і на початку наступного 1797 р. був представлений на розгляд Комерц-колегії. На жаль, подальша доля даного проекту у справі не висвітлюється.

На початку проекту, у зверненні до імператриці, підполковник О’Хара зазначав, що закінчення російсько-турецької війни відкриває можливості для розвитку російської торгівлі у Середземному морі, й пропонував власні замітки щодо створення російської торгової факторії на Мальті. Проект мав

³⁷ РДАДА. – Ф. 1261. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 1зв.

³⁸ Там само. – Арк. 2.

³⁹ Там само. – Арк. 4.

⁴⁰ Там само. – Арк. 5зв.

⁴¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 1780. – Арк. 1зв.

⁴² Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 2–3.

назву “План російської факторії на Мальті для торгівлі Росії та Чорного моря з різними частинами Середземномор’я”⁴³. Детальний опис статусу острова Мальти та переваг мальтійської торгівлі говорить про те, що автор проекту скоріше за все мав безпосередній стосунок до самого острова, можливо, належав до Мальтійського ордену. Розташування острова, з точки зору підполковника О’Хара, було важливим як для європейських, так і для левантійських мореплавців та купців, острів мав розвинену портову інфраструктуру, можливості для надання допомоги торговцям – як військової, так і медичної. Автор проекту розглядав Мальту як центральну точку торгового балансу Середземномор’я і радив російським урядовцям звернути на неї увагу у контексті перспективи розвитку торгівлі між Чорним та Середземним морями. Окремо приверталася увага до системи мальтійських укріплень, які могли гарантувати безпеку у випадку заснування російської торгової факторії. Підполковник наводив значний перелік товарів, які могла б зберігати та перепродувати дана факторія, у тому числі вина, фрукти, горіхи, рибу, кукурудзу, м’ясо, шкіри, хутра, льон і т. д. Практика зберігання товарів створювала б значні переваги для торгової факторії і відкрила б можливість для торгових суден не витратити на карантин 40 днів, значно швидше повертатися до своїх портів з отриманими на Мальті товарами, тобто встигати зробити ще один або й два рейси. На думку підполковника О’Хара, створення торгової факторії на Мальті сприяло б розвитку торгівлі на Середземному, Чорному та Азовському морях, зміцненню торговельних зв’язків з країнами Сходу, наприклад, Персією.

У фонді Воронцових також зберігається “Проект про примноження на Чорному морі купецьких кораблів та про поширення купецької торгівлі”, який не має датування та адресування, але має чітко вказане авторство – “королівський польський надвірний радник Нота Хаймович Ноткін”⁴⁴. Тут маємо доволі рідкісний випадок не просто авторства, а авторства достатньо відомої особи, громадського діяча, який свого часу склав не один такий проект. Завдяки змісту документа та авторству можемо датувати виявлений документ кінцем XVIII – початком XIX ст. (після заснування Одеси та не пізніше 1804 р., коли помер автор проекту). Нота Хаймович Ноткін був могольовським купцем, займався поставками для армії Г. О. Потьомкіна, вів торгівлю в Москві, користувався повагою серед купецтва та у суспільстві в цілому, особливо серед єврейської громади Санкт-Петербурга. У своїх проектах, незалежно від основного їх спрямування, він завжди намагався подолати обмеження прав євреїв, які почалися в Російській імперії з початку 1790-х рр. (“все, що прямо не дозволено євреям, їм забороняється”)⁴⁵. Посилення впливу євреїв у внутрішній торгівлі Російської імперії в останній чверті XVIII ст. викликало неабияке занепокоєння, наприклад, московського купецтва, яке активно скаржилося, у тому числі й на автора досліджуваного проекту, і закликала головнокомандувача Москви генерал-аншефа П. Д. Єроп-

⁴³ Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1780. – Арк. 2.

⁴⁴ Там само. – Спр. 811. – Арк. 1.

⁴⁵ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 23. – С. 287.

кіна вжити радикальних заходів⁴⁶. Скоріше за все саме в таких умовах й виник “Проект про примноження на Чорному морі купецьких кораблів...”, який фактично мав сприяти розвитку саме єврейської торгівлі на Чорному морі. Автор проекту акцентував увагу на тому, що обмеження євреїв у торгових справах не вигідне, у першу чергу, самій державі, яка втрачає значні прибутки, тому пропонувався варіант створення торгової компанії на Чорному морі в умовах подвійного оподаткування торгової діяльності євреїв. Половину від зібраних з торгуючих євреїв податків пропонувалося використати як капітал для торгової компанії, яка б торгувала місцевими українськими товарами – пшеницею, коноплями, льоном, маслом і т. д. Передбачалося влаштування головної контори в Одесі та призначення двох комісіонерів – одного до Криму для соляної торгівлі і одного до Херсона для координації перевезення товарів Дніпром. У цілому Нота Хаймович Ноткін наголошував виключно на позитивних моментах проекту – прибутки для казни, розвиток купецького флоту, ввезення до Російської імперії золота та срібла, зростання митних прибутків, гарантія від купецького розорення, заселення причорноморських міст купцями і т. д.⁴⁷.

Отже, розглянуті проекти та записки, які зберігаються у фонді 1261 “Воронцови” Російського державного архіву давніх актів, були складені в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. і є цікавими, але недостатньо вивченими історичними джерелами з історії зовнішньої торгівлі Південної України. Маючи між собою багато спільного, вони водночас демонструють розмаїття потенційних напрямків розвитку азовсько-чорноморської торгівлі, адже кожний проект передбачав власний спосіб стимулювання зовнішньої торгівлі. Очевидною є зацікавленість західноєвропейського купецтва у налагодженні стабільної чорноморської торгівлі як з точки зору забезпечення збуту власної продукції, так і з погляду отримання доступу до дешевої та якісної сировини, яку постачала Російська імперія та країни Сходу. Автори також враховували значення економічного розвитку прилеглих до Чорного моря регіонів як потенційних постачальників сільськогосподарської продукції на міжнародний ринок і споживачів європейських та азійських товарів. Показовим є факт звернення авторів проектів та записок зі своїми пропозиціями саме до держави, яка в даному випадку розглядалася ними як один з фундаментальних факторів розвитку зовнішньої торгівлі Чорного та Середземного морів; з іншого боку, це свідчить про несамостійність та недостатню ініціативність російського купецтва. Оскільки більшість виявлених проектів датуються 1780-ми рр., то саме Херсон розглядався авторами даних документів як провідне портове й торгове місто півдня, яке не тільки мало очевидні переваги розташування та перспективи розвитку, але й активно підтримувалося державою. Цікавим є наведення в окремих документах аналізу причин досить повільного розвитку зовнішньої торгівлі півдня, і це незважаючи на постійний попит на російську продукцію і сировину та сприятливі зовнішньополітичні й економічні обставини. Нерозвинене

⁴⁶ РДАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 3зв.

⁴⁷ Там само. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 811. – Арк. 1зв.–2.

Проекты та записки з фонду Воронцових...

торговельне судноплавство, невлаштовані шляхи, корупція місцевої адміністрації, недосконалість торгової інфраструктури та законодавства, неготовність російського купецтва активно залучатися до середземноморської торгівлі – все це не просто проглядається в окремих записках та проектах, а інколи й чітко формулюється авторами документів. Безумовно, одна розвідка не може охопити всі проекти та записки, що зберігаються у фонді 1261 “Воронцови” РДАДА, ці матеріали потребують подальшого ретельного дослідження, оскільки є цікавим та достатньо інформативним джерелом з історії зовнішньої торгівлі на півдні України в останній чверті XVIII ст.

Юлія Головка (Запоріжжя). **Проекты та записки з фонду Воронцових Російського державного архіву давніх актів як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII століття.**

У статті розглядаються проекти та записки щодо перспектив розвитку зовнішньої торгівлі Південної України, у першу чергу чорноморського та середземноморського напрямків, в останній чверті XVIII ст. Всі проаналізовані документи пов'язані зі службовою діяльністю президента Комерц-колегії О. Р. Воронцова і зберігаються у фонді Воронцових Російського державного архіву давніх актів. Дані проекти та записки дають змогу виявити не тільки перспективи, але й проблеми розвитку зовнішньої торгівлі півдня України в останній чверті XVIII ст.

Ключові слова: джерело, проект, фонд, зовнішня торгівля, Південна Україна.

Юлія Головка (Запорожжє). **Проекты и записки из фонда Воронцовых Российского государственного архива древних актов как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII века.**

В статье рассматриваются проекты и записки касательно перспектив развития внешней торговли Южной Украины, в первую очередь черноморского и средиземноморского направления, в последней четверти XVIII в. Все проанализированные документы связаны со служебной деятельностью президента Коммерц-коллегии А. Р. Воронцова и хранятся в фонде Воронцовых Российского государственного архива древних актов. Данные проекты и записки позволяют выявить не только перспективы, но и проблемы в развитии внешней торговли юга Украины в последней четверти XVIII в.

Ключевые слова: источник, проект, фонд, внешняя торговля, Южная Украина.

Yuliia Holovko (Zaporizhia). **Projects and Notes from the Vorontsov Collection in the Russian State Archive of Older Documents as a Source on the History of Foreign Commerce in Southern Ukraine in the Last Quarter of the Eighteenth Century.**

The projects and notes about development of foreign commerce in the Southern Ukraine, in particular, the Black Sea and Mediterranean Sea regions, in the last quarter of the 18th century are considered in the article. All documents are connected with the official activity of the President of the Commerce-college A. R. Voroncov and are preserved in the Voroncovs Collection in the Russian State Archive of Ancient Acts. Present projects and notes allow to reveal not only prospects, but also some problems in the development of the foreign commerce of the Southern Ukraine in the last quarter of the 18th century.

Key words: source, project, fund, foreign commerce, Southern Ukraine.